

Τα αυτονόητα του ρατσισμού και οι κοινοτοπίες του αντιρατσισμού

Του Σπύρου Μοσχονά*

Αγγελική Κοιλιάρη: Ξένος στην Ελλάδα: Μετανάστες, γλώσσα και κοινωνική ένταξη. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1997. 94 σελς.

Επίφοβο, τρομακτικό στο ρατσισμό είναι το αυτονόητό του. Ποιος διέρρηξε το διπλανό διαμέρισμα; Μα φυσικά Αλβανοί. Η φυσικότητα αυτής της απάντησης δεν προκύπτει από το γεγονός ότι κάποιοι — οι ρατσιστές — «χρησιμοποιούν τη δύναμή τους για να εξαναγκάσουν κάποιους άλλους σε αθέμιτη μεταχείριση». Ούτε από το γεγονός ότι κάποιοι — οι «ξενόφοβοι» — «προβάλλουν τους φόβους τους σε συγκεκριμένες ομάδες ή άτομα», όπως θα έλεγε η Αγγελική Κοιλιάρη. Ο ρατσισμός λειτουργεί ως *συλλογικό* αίσθημα, ειδικότερα ως τρόπος ενδυνάμωσης του «εθνικού αίσθηματος», ως ιδεολογία, ακριβώς επειδή δεν έχει επίγνωση των άρρητων παραδοχών του, ως εξαρτημένο αντανakλαστικό, ακόμα και εκείνων που πασχίζουν να μην εξαρτηθούν. Λειτουργεί ως μέσο ταξικών διακρίσεων, κυρίως διαφοροποίησης των κατώτερων τάξεων από μια προλεταριοποιημένη κοινωνική ομάδα, την ομάδα των «ξένων». Λειτουργεί ως στυγνή εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης. Λειτουργεί ως άλλοθι. Λειτουργεί, τέλος, ως «ευρετική διαδικασία», και, δυστυχώς, ως ευρετική διαδικασία που ενίοτε επιτυγχάνει: αν θέλετε τον ένοχο, ψάξτε τον στους Αλβανούς. Αν δεν ήταν όλα αυτά συγχρόνως, ο ρατσισμός δεν θα είχε τίποτα το αυτονόητο. Άρα, τίποτα το τρομακτικό.

Το βιβλίο της Αγγελικής Κοιλιάρη Ξένος στην Ελλάδα θέλει ν' αποδείξει κάτι απλό, σχεδόν αυτονόητο: ότι η στάση μας απέναντι στους συνομιλητές μας, ειδικότερα απέναντι στους ξένους, ποικίλλει ανάλογα με τη γλώσσα και την προφορά τους. Η

* Ο Σ. Μοσχονάς είναι Λέκτορας Γλωσσολογίας στο Τμήμα Επικοινωνίας και Μ.Μ.Ε. του Πανεπιστημίου Αθηνών.

συγγραφέας θέλει να αποδείξει την ύπαρξη ενός *γλωσσικού ρατσισμού*: σε αντιμετωπίζω έτσι γιατί μιλάς σαν Αλβανός ή γιατί μιλάς σαν Πόντιος. Δεν μ' ενδιαφέρει τι είσαι. Με ενδιαφέρει ότι είσαι *σαν*. Μάλιστα, σε αντιμετωπίζω έτσι *αμέσως μόλις* μιλήσεις. Προσοχή: *αμέσως* σημαίνει έναν γλωσσικό ρατσισμό που ενεργοποιείται πριν από τον κοινωνικό, ταξικό, φυλετικό ή όποιο ρατσισμό — ένα ρατσισμό ήδη εγκατεστημένο στο νοοτροπιακό υπόστρωμα κάποιου που *μόλις* ακούει. Το πρώτο στίγμα ενός ξένου είναι η φωνή του.

Προτείνω να διαβάσουμε το βιβλίο αυτό με το δύσκολο τρόπο, εστιάζοντας όχι στην κριτική του αυτονόητου, αλλά στο αυτονόητο της κριτικής. Το μικρό αυτό πόνημα προσφέρεται για τέτοια ανάγνωση. Γραμμένο από πανεπιστημιακή δάσκαλο, ενταγμένο σε ανθηρό κλάδο της γλωσσολογίας, την *κοινωνιογλωσσολογία*, ακολουθώντας αυστηρές πειραματικές μεθόδους — ή, τουλάχιστον, έχοντας αυτή την πρόθεση —, μόνο κείμενο ιδεολογίας και πολεμικής δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί. Αν η μελέτη τηρούσε τις προγραμματικές της αρχές, δεν θα μπορούσε να διαβαστεί σαν δείγμα των κοινοτοπιών που ο κριτικός λόγος ενίοτε επιστρατεύει ενάντια στο αυτονόητο του ρατσισμού. Παραδόξως, μπορεί.

Τι κάνει η συγγραφέας για να αποδείξει την ύπαρξη αυτού του προεγκατεστημένου γλωσσικού ρατσισμού; Όχι λίγα. Παρουσιάζει, σε εισαγωγικό κεφάλαιο, το φαινόμενο της μετανάστευσης προς την Ευρώπη, εξετάζει την Ελλάδα ως χώρα υποδοχής μεταναστών και διατυπώνει την ερευνητική της υπόθεση: «Εξετάζεται, εάν οι σχέσεις του μετανάστη με τη χώρα υποδοχής διαμορφώνονται σε συνάρτηση με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που μπορεί να έχει ο λόγος του, δηλ. εάν, όταν από τη δική του γλωσσική συμπεριφορά φαίνεται ότι είναι ξένος, τότε αυτό επενεργεί θετικά ή αρνητικά στην αποδοχή του από τους συνομιλητές του, ενεργοποιεί υπάρχοντα ή δημιουργεί νέα στερεότυπα και καθορίζει την τελική στάση των συνομιλητών και σε κοινωνικό και σε εργασιακό επίπεδο». Εννοείται, η απάντηση σε όλα αυτά τα «ερευνητικά» ερωτήματα θα είναι καταφατική.

Η ερευνητική υπόθεση θα χρειαστεί να περιμένει την επαλήθευσή της μέχρι τα τελευταία δύο κεφάλαια. Θα μεσολαβήσουν τρία κεφάλαια που μοιάζουν ένθετα, δίνοντας την εντύπωση ότι το πλάνο του βιβλίου δεν έχει βρει μια τελική ισορροπία. Στα κεφάλαια αυτά εξηγούνται οι κοινωνιογλωσσικές έννοιες του «γλωσσικού κεφαλαίου» (Bourdieu) και της «στάσης των ομιλητών απέναντι στη γλώσσα και τους ομιλητές», δηλ. οι προκαταλήψεις, τα στερεότυπα μέσω των οποίων αντιμετωπίζεται ο

λόγος των άλλων. Σχολιάζονται ακροθιγώς οι ιδιαιτερότητες του λόγου των μεταναστών, πολλοί από τους οποίους μαθαίνουν «εκ των ενόντων» τη γλώσσα της χώρας υποδοχής, χωρίς δηλ. να τη διδάσκονται, εξετάζονται δείγματα του τρόπου με τον οποίο ο ελληνικός τύπος αντιμετωπίζει τους μετανάστες και, τέλος, δίνονται στοιχεία για τη μετανάστευση στην Ελλάδα και για τη διδασκαλία της ελληνικής σε μετανάστες.

Και περνάμε στην πειραματική απόδειξη της ερευνητικής υπόθεσης. Η συγγραφέας χρησιμοποιεί την «τεχνική των εναρμονισμένων αμφιέσεων», μια διαδεδομένη πειραματική μέθοδο στον τομέα της κοινωνιογλωσσολογίας (Lambert κ.ά.), που σκοπό έχει τη διερεύνηση των γλωσσικών στερεοτύπων και η οποία, περιέργως, ουδέποτε διέψευσε τις υποθέσεις και τις προθέσεις των ερευνητών. Η τεχνική είναι απλή: συνήθως το ίδιο πρόσωπο (ένας ηθοποιός) απαγγέλει το ίδιο κείμενο, παραλλάσσοντας μόνο κάποιο γνώρισμά του, π.χ. τον τρόπο προφοράς. Από αυτούς που ακούν το κείμενο μαγνητοφωνημένο ζητείται να αξιολογήσουν τον ομιλητή ως προς κάποιες παραμέτρους, λ.χ. τη μόρφωση, την ειλικρίνεια, την αίσθηση του χιούμορ — ή ακόμα, σύμφωνα με το «πρωτόκολλο αξιολόγησης» που χρησιμοποιεί η Α. Κοιλιάρη, να δηλώσουν αν θα τον καλούσαν σπίτι τους ή αν θα τον προσλάμβαναν στη δουλειά τους. Όποιες διαφορές προκύπτουν κατά την αξιολόγηση μπορούν να αποδοθούν στα γλωσσικά χαρακτηριστικά που παραλλάσσονται κατά την εκφώνηση, αφού όλοι οι άλλοι συντελεστές της παραμένουν σταθεροί, μπορούν δηλαδή να αποδοθούν σε *γλωσσική* προκατάληψη.

Η Κοιλιάρη εφαρμόζει μια παραλλαγή αυτής της πειραματικής διαδικασίας. Το δείγμα της συγκροτούν αποσπάσματα λόγου τριών διαφορετικών ομιλητριών που ζούν στην Ελλάδα (μιας ομογενούς από το Καζακστάν, μια Γαλλίδας και μιας Αλβανίδας) και οκτώ ομογενών Ποντίων από τις Δημοκρατίες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Προκύπτει ότι οι αξιολογητές «ήταν σε θέση να προσδιορίσουν σωστά την εθνική ταυτότητα των ομιλητριών» ενώ «οι ομιλήτριες από την Αλβανία και την πρώην Σοβιετική Ένωση κρίθηκαν ότι έχουν χαμηλή μόρφωση και κατώτερο επάγγελμα και στην πατρίδα τους και εδώ», αξιολόγηση που δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Το σφάλμα των αξιολογητών, εν προκειμένω, δείχνει, υποτίθεται, την ισχυρή προκατάληψή τους. Γενικά, οι αξιολογητές δεν θα επιθυμούσαν κοινωνικές ή εργασιακές σχέσεις με καμία από τις τρεις ομιλήτριες. Περισσότερο θετικά αξιολογήθηκε — αν καταλαβαίνουμε σωστά — η Γαλλίδα ομιλήτρια, με δεύτερη στη σειρά προτιμή-

σεων τη Ρωσίδα και τελευταία την Αλβανή. Οι οκτώ Πόντιοι ομιλητές, επειδή έγιναν αντιληπτοί ως «ομογενείς» (θετικό γνώρισμα), αξιολογήθηκαν ως σύνολο θετικότερα. Οι αξιολογητές δήλωσαν ότι θα τους προσλάμβαναν στη δουλειά τους, αλλά μόνο σε κατώτερες θέσεις εργασίας. Δεν μας δίνονται στοιχεία αν οι αξιολογήσεις διέφεραν ανάλογα με το φύλο, την ηλικία, τη μόρφωση, το επάγγελμα των αξιολογητών ή/και των αξιολογούμενων.

Δυστυχώς, η Κοιλιάρη δεν παρουσιάζει τα πορίσματά της σε στατιστικούς πίνακες, δεν δίνει καν ποσοτώσεις των απαντήσεων, δεν ορίζει ούτε επιχειρεί συσχετισμούς εξαρτημένων και ανεξάρτητων μεταβλητών ούτε υπολογίζει, όπως συνηθίζεται, την πιθανότητα στατιστικού σφάλματος. Ο όλος πειραματικός σχεδιασμός, χωρίς στατιστική αξιοποίηση, είναι έωλος. Μαθαίνουμε μόνο εκείνα τα πορίσματα της έρευνας που η ίδια η συγγραφέας αναλαμβάνει να σχολιάσει και τα πορίσματα αυτά δεν έχουμε τρόπο να τα ελέγξουμε. Αν η μεγαλύτερη αρετή ενός πειραματικού σχεδιασμού είναι η επαληθευσιμότητα των πορισμάτων του, η αρετή αυτή δεν χαρακτηρίζει το βιβλίο της Κοιλιάρη.

Επιπλέον, ο πειραματικός έλεγχος κρίνεται πλημμελής, αφού δεν απομονώνονται οι ποικίλοι παράγοντες που αναδεικνύονται από τα διαφορετικά «κείμενα» των ομιλητών/ριών. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι ομιλητές «αποκαλύπτονται», αφού δηλώνουν ρητά τη χώρα προέλευσής τους. Τα περισσότερα αποσπάσματα λόγου αφορούν τις οικονομικές δυσκολίες των μεταναστών — στοιχείο κι αυτό της ταυτότητάς τους. Τα δείγματα λόγου είναι αποσπάσματα από συνεντεύξεις, πρόκειται λοιπόν για λόγο που έχει παραχθεί υπό τεχνητές συνθήκες, κάθε άλλο παρά αβίαστα. Ενδέχεται οι αξιολογήσεις φυσικού λόγου να ήταν διαφορετικές. Από τους αξιολογητές ζητείται να κρίνουν τη *γλωσσική* συμπεριφορά των μεταναστών, ενώ σε τέτοιου τύπου πειράματα η προσοχή των αξιολογητών δεν πρέπει να στρέφεται σε γλωσσικά χαρακτηριστικά, αλλιώς η υπόθεση εντάσσεται στις προϋποθέσεις του πειραματικού σχεδιασμού. Και κυρίως ετούτο: ομιλητές και κείμενα είναι εντελώς διαφορετικά, είναι, θα λέγαμε, μη συγκρίσιμα, παρ' όλο που έχουν παραχθεί με την ίδια αφορμή. Γιατί να θεωρήσουμε ότι οι ομιλητές αξιολογούνται με «λανθάνον» κριτήριο την εθνικότητα και όχι με βάση το θέμα της ομιλίας και την «επάρκεια» στη χρήση της ελληνικής; Γιατί να αποδώσουμε «λανθάνοντα» ρατσισμό και γλωσσικές προκαταλήψεις στους αξιολογητές και να μη θεωρήσουμε απλώς ότι κρίνουν σαν εξεταστές της ελληνικής

γλώσσας, αφού αυτό εν τέλει τους ζητείται, να αξιολογήσουν τη γλωσσική επάρκεια των μεταναστών;

Θα μπορούσε κανείς να παραβλέψει αυτά τα αμαρτήματα αν δεν αισθανόταν ότι η πειραματική διαδικασία — ιδανική επιστημονική μέθοδος, υπό άλλες συνθήκες — είναι διάτρητη. Το ζήτημα δεν είναι αν το πείραμα αποδεικνύει το αυτονόητο που αναλαμβάνει ν' αποδείξει, ότι δηλ. «το πώς μιλάω καθορίζει τη στάση των άλλων απέναντί μου». Το ζήτημα είναι *πόσα αυτονόητα παραλείπει να ελέγξει η ερευνητική υπόθεση ή πόσα αυτονόητα προτείνει εις αντικατάστασιν των αυτονόητων που υποτίθεται ότι ελέγχει*. «Θα προσλαμβάνατε τον ομιλητή στη δουλειά σας:», ρωτάει η Κοιλιάρη. Μα για ποια δουλειά πρόκειται; Και από πότε οι εργοδότες κρίνουν με κριτήρια ανθρωπιστικά και όχι το κέρδος; Ένας Έλληνας εργοδότης *προφανώς* δεν θα προσλάβει αυτόν που μιλάει σπασμένα ελληνικά — και δεν γνωρίζει καν μια διεθνή γλώσσα — σε δουλειές που απαιτούν γνώση της ελληνικής. Και *προφανώς* δεν θα σκεφτεί ότι ο μετανάστης στην πατρίδα του μπορεί να είχε καλύτερη θέση, εάν προϋπόθεση της καλύτερης θέσης είναι να μιλάει «σωστά» μια γλώσσα και το μόνο δείγμα που έχει του λέει ότι τουλάχιστον μία γλώσσα, *τη δική του*, του εργοδότη, ο μετανάστης δεν τη μιλάει σωστά. Σκεπτόμενος με τον τρόπο αυτό, ένας εργοδότης — ή ένας αξιολογητής που κρίνει ως εργοδότης — ακολουθεί, *προφανώς*, έναν πρακτικό συλλογισμό που μπορεί να είναι σφαλερός, αλλά πάντως είναι ισχυρός — και κερδοφόρος. *Προφανώς*. Αυτό το 'προφανώς' δεν κατορθώνει ν' αποκλείσει από την πειραματική της διαδικασία η Κοιλιάρη. Μοιάζει να μη θέλει καν να το σκεφτεί.

Προφανώς, τα προφανή που η Κοιλιάρη προϋποθέτει είναι διαφορετικά. Προφανής θα έπρεπε να είναι η «πολυπολιτισμικότητα» της ελληνικής κοινωνίας, η «πολυγλωσσική της ταυτότητα», οι «ίσες ευκαιρίες» — κοινωνικές, εργασιακές, γλωσσικές —, ο «σεβασμός της προσωπικότητας του άλλου», η ανυπαρξία προκαταλήψεων, η ανυπόκριτη αποδοχή. Το βιβλίο εντάσσεται, προφανώς, στο ευρύτερο ρεύμα του *πολιτισμικού φιλελευθερισμού*: ειδικότερα κατατάσσεται σ' ένα ρεύμα μελετών που θα μπορούσε να ονομάζεται *κοινωνιογλωσσικός φιλελευθερισμός*, ρεύμα που ενδιαφέρεται ν' αναδείξει φιλελεύθερες ιδέες στο χώρο της γλώσσας, υπερασπίζεται τα «γλωσσικά δικαιώματα», στιγματίζει τις «γλωσσικές προκαταλήψεις», επιδιώκει να περιορίσει τα αρνητικά αποτελέσματα της «γλωσσικής ισχύος». Όλες αυτές οι αρχές αποτελούν μια πολύ συμπαθητική δεοντολογία, αλλά πάντως *δεοντολογία*: δεν περιγράφουν τη γλωσσική πραγματικότητα και πόρρω απέχουν από μίαν αμερόληπτη περι-

γραφή της *κοινωνικής* πραγματικότητας. Είναι *κίνητρα* — και μάλιστα κίνητρα ισχυρά — για την αμερόληπτη περιγραφή της πραγματικότητας. Δεν είναι περιγραφές. Δεν μας λένε πώς είναι τα πράγματα· μας λένε πώς *θα έπρεπε* να είναι. Επιδιώκουν να *ρυθμίσουν* την κοινωνιογλωσσική πραγματικότητα — προς το καλύτερο, αναμφίβολα —, έχοντας όμως εγκαταλείψει την επιστημονική δέσμευση στην προτεραιότητα της περιγραφής.

Ας μην παρεξηγηθούμε: Δεν ισχυριζόμαστε ότι η κοινωνική-γλωσσική πραγματικότητα *δεν* πρέπει να προσεγγίζεται με κίνητρα ιδεολογικά. Δεν ισχυριζόμαστε καν ότι η αντικατάσταση ενός αυτονόητου από άλλα είναι πάντα μια διαδικασία *ιδεολογική* που δεν επιτρέπει να βγούμε από το αδιέξοδο των ιδεολογικών συγκρούσεων και ν' αγγίζουμε την πραγματικότητα. Το αντίθετο ισχυριζόμαστε: η ιδεολογική σύγκρουση συχνά μας αναγκάζει να προσέξουμε πλευρές της πραγματικότητας που αγνοούσαμε ή θεωρούσαμε δεδομένες. Με άλλα λόγια, ισχυριζόμαστε απλώς ότι η «αντικειμενικότητα» ή η «προτεραιότητα» της περιγραφής δεν πρέπει να υποσκάπτεται από κοινοτοπίες και ηθικολογικά κλισέ. Ορισμένες από τις πεποιθήσεις μας μπορεί να τις δεχόμαστε ως αυτονόητες χωρίς άλλη υστεροβουλία και με τις καλύτερες των προθέσεων. Μας επιτρέπουν ίσως να αισθανόμαστε «προοδευτικούς», στο «πνεύμα της εποχής», ίσως και στο «πνεύμα της επιστήμης» — δεν έχει σημασία. Όμως, τίμημα αυτών των πεποιθήσεων δεν μπορεί να είναι η αποδυνάμωση του κριτικού μας λόγου και η ενίσχυση των εμμονών μας. Δεν μπορεί κανείς να εκθέτει τα αυτονόητα του ρατσισμού και να εκτίθεται με αντιρατσιστικές κοινοτοπίες. Άλλωστε, όπως επισημαίνει ο επιφανής ερευνητής του ρατσισμού Pierre-André Taguieff, «η ρητορική της πολυπολιτισμικότητας, συμπαθητική αλλά ψευδής, παραβλέπει πολλές διαστάσεις του θέματος. Δεν έχει συλλάβει ότι το δικαίωμα στη διαφορά ανοίγει το δρόμο στη διαφορά των δικαιωμάτων και την άρνηση της επιμειξίας» (βλ. «Γέννηση και μορφές του ρατσισμού», εφ. Η Καθημερινή, 21-6-1998).

Η προτεραιότητα της περιγραφής είναι κι αυτή ένα «πρέπει», μια δεοντολογία, ίσως κι αυτή «συμπαθητική αλλά ψευδής». Όταν όμως επιλέγει κανείς τη δεοντολογία αυτή, ας ακολουθεί τους κανόνες της.

Πιστεύουμε ότι η ερευνητική υπόθεση της Α. Κοιλιάρη είναι ορθή. Θα μπορούσε να την είχε στηρίξει και παρουσιάσει με μεγαλύτερη ακρίβεια.